

ETNIČNE IN JEZIKOVNE RAZMERE V MESTIH IN TRGIH ŠTAJERSKEGA PODRAVJA IN POMURJA V STOLETJIH PRED 1800

ETHNIC AND LINGUISTIC SITUATION IN THE TOWNS AND SETTLEMENTS OF STYRIAN PODRAVINA AND POMURJE IN THE CENTURIES PRIOR TO 1800

Dr. Boris Golec, docent

Zgodovinski inštitut Milka Kosa

Znanstvenoraziskovalni center

Slovenske akademije znanosti in umetnosti

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Priljeno: 1. 5. 2004.

Prihvaćeno: 25. 5. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC 323.1 (497.4-3 Štajerska) (091)

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

Sažetak

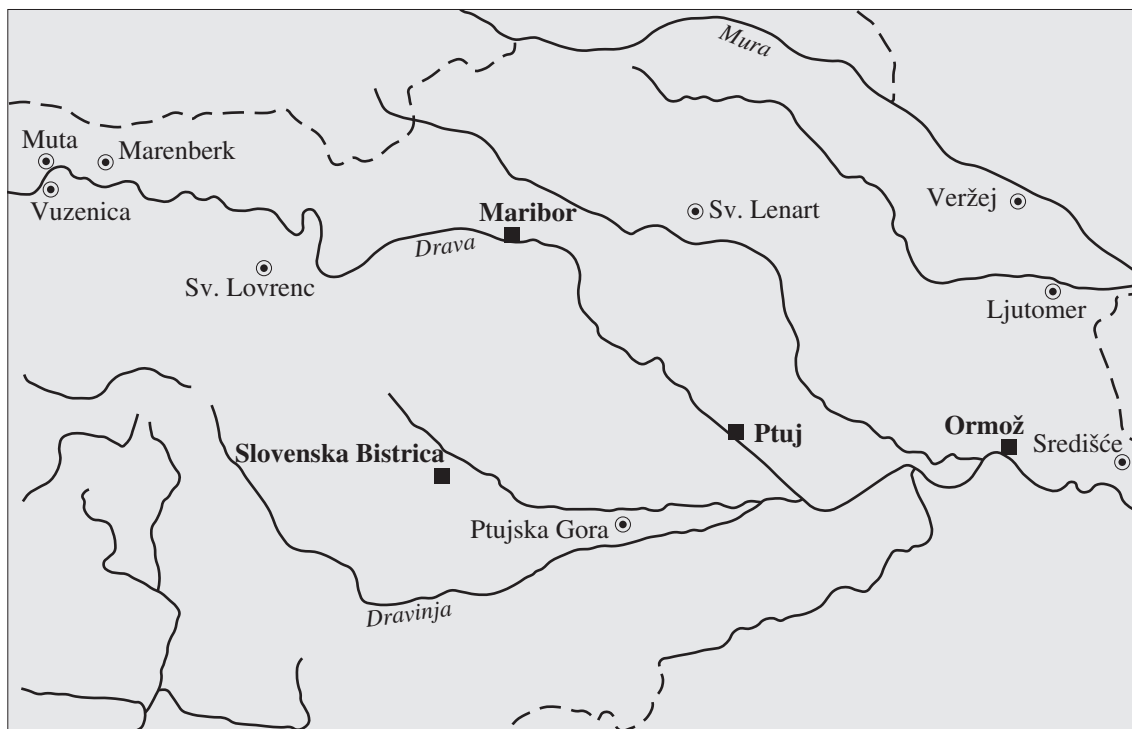
Pri proučevanju etnično-jezikovnih razmer v obravnavanih štirih mestih in devetih trgih smo vezani predvsem na dve vrsti virov: 1) na imenski fond prebivalstva kot edini kolikor toliko relevantni pokazatelj etničnega izvora in potencialne etnične pripadnosti proučevane populacije ter 2) na narativne vire o prisotnosti posameznih jezikov v javni in zasebni sferi.

Stoletja pred pojavom moderne narodne zavesti lahko v etnično-jezikovnem pogledu pogojno imenujemo čas »naravnega stanja«. Jezikovna asimilacija priseljencev, deloma sicer pogojena tudi s socialnimi razlogi, je v pretežno nemškem urbanem (mikro)okolju vodila v ponemčenje, v izrazito slovenskem pa tekla v obrnjeni smeri.

Glavne značilnosti oziroma vloge različnih jezikov in etničnih skupin v mestnem in trškem okolju obravnavanega prostora je moč strniti v naslednjih ugotovitvah: Priseljevanje slovenskega podeželska življa je predstavljalo glavni vir fizične reprodukcije prebivalstva, povsem slovensko zaledje mest in trgov pa zagotavljalo, da je tudi nemško govoreče urbano prebivalstvo še globoko v 19. stoletje ostajalo vsaj funkcionalno dvojezično. Nemško je bilo vseskozi meščanstvo Maribora in Ptuja ter v manjši meri Slovenske Bistrice, medtem ko je šlo v mestecu Ormož in v večini trgov v glavnem za posamezne nemške priseljence in družine. Nemščina je imela zelo veliko družbeno vlogo kot domala edini pisni jezik ter jezik komunikacije s širšim prostorom, hrvaška kajkavska soseščina pa je s svojo pisno tradicijo spodbudno vplivala na skromno slovensko uradno pismenstvo v vzhodnem - obmejnem delu obravnavanega prostora. Jezikovno podobo mestno-trškega okolja so ne nazadnje zaznamovale številne medjezikovne interference ter funkcionalna dvo- in večjezičnost njegovih prebivalcev.

Ključne besede: Mesta, trgi, Štajerska, jezik, etnija

Key words: cities, settlements, Styria (Steiermark), language

Mesta in trgi štajerskega Podravja in Pomurja

Prostor štajerskega Podravja in Pomurja v geografskem pogledu ni enovita celota. Vzhodni del namreč iz Dravske doline na obeh bregovih reke naglo prehaja v hriboviti svet Pohorja in Kobanskega, zahodni del pa je njegovo pravo nasprotje: v prostor med Dravo in Muro so se umestile vinorodne Slovenske gorice, obdane z ravninskim svetom - na južni strani z Dravskim in Ptujskim poljem, na drugi pa z Murskim poljem, katerega naravno nadaljevanje predstavlja nekoč ogrsko Prekmurje. Obravnavani prostor, ki ga bomo na severu razmejili z Muro, na jugu pa z Dravinjo, povezujeta na eni strani zgodovinski okvir - do leta 1918 je bil stoletja del vojvodine Štajerske¹ - in na drugi etnično-jezikovna homogenost njegovega agrarnega, slovensko govorečega prebivalstva.

Med 12. in 15. stoletjem so v podravsko-pomurskem prostoru nastala štiri mesta in devet trgov,² dva pravno in kvalitativno različna tipa meščanskih naselij. Medtem ko so bila mesta v pravnem pogledu močno izenačena - sredi fevdalnega podeželja so predstavljala enklave osebno svobodnega prebivalstva z lastno samoupravo in sodnim območjem -, lahko trge označimo kot njihove nepopolne kopije: šlo je za polurbana ali pretežno ruralna, v zemljiško gospodarstvo vključena naselja z zelo različno stopnje trške samouprave, v katerih je, drugače kot v mestih, praviloma živelo osebno odvisno prebivalstvo.

Poleg pravne neenakosti so obravnavane mestne in trške naselbine zaznamovale predvsem gospodarsko-demografske razlike. Vodilni položaj v pokrajini sta zavzemali mesti Ptuj in Maribor, pomembni obrečni trgovsko-prometni vozlišči širšega prostora, obe z več kot 1.000 prebivalci, pri čemer je kot mednarodno trgovsko središče po pomenu dolgo prednjačil Ptuj, ki

¹ Vzhodna meja Štajerske se je tu dokončno izoblikovala okoli leta 1200, ko se je s črte Radgona-Ptuj premaknila do Mure in se na njej utrdila za dobrih sedem stoletij.

² Kronološki pojav posameznih mest in trgov prim. v: Jože CURK, Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja, Maribor 1991, str. 73-74. Deseti trg tega prostora, Tržec pri Ptuj, trškega statusa oz. naslova, razen v lastnem imenu Tržec/Märktl, ni uspel obdržati, zato ga v prispevku ne obravnavamo.

pa je v 16. in zlasti od 17. stoletja dalje občutno nazadoval. V njuni senci sta vseskozi ostajali drugi dve mesti - Slovenska Bistrica in zlasti Ormož, ki nikoli ni presegel meje med miniaturnimi in majhnimi mesti (500 prebivalcev).³

Trgi so se po velikosti razporedili precej skladno z velikostjo agrarnih naselij svojega ožjega agrarnega okoliša: od največjih, ravninskih trških naselij panonskega tipa na vzhodu do miniaturnih v Dravski dolini na zahodu pokrajine.⁴ Pri tem velikost ni vedno sovpadala z gospodarskim pomenom naselja, saj so bili nekateri večji trgi izrazito agrarni, nekateri manjši pa bolj obrtniško-trgovski in gospodarsko pomembnejši.⁵

Osrednje vprašanje naše obravnave se glasi: ali je mogoče potegniti vzporednice med jezikovno-etničnim stanjem v obravnavanih mestih in trgih v času Avstro-Ogrske, ko se dokončno izoblikujeta dve narodni skupnosti, z razmerami v "prednacionalni" dobi? Ugotovili bomo, da so nastavki občutne prisotnosti in razporejenosti nemškega življa obstajali že veliko pred letom 1800, celo že v srednjem veku, in da jih je moderna germanizacija v glavnem samo nadgradila. Največjo oporo njenemu širjenju je predstavljalo tradicionalno nemško in ponemčeno prebivalstvo mest in trgov, pri čemer je germanizacija žela manjše uspehe tam, kjer je bil nemški živelj že prej slabo zastopan.

V desetletjih pred letom 1918 je nemškonacionalna stran štela štajersko Podravje za svoje zlasti zaradi zasidranosti nemštva v mestnem in trškem okolju, v katerega je le težko prodiralo slovensko narodno gibanje, močno na podeželju, še posebej v Prlekiji. V tistih mestih in trgih, kjer sta bila lokalna-občinska oblast in kapital v nemških rokah, se je to dejstvo posledično odražalo na povečanem deležu prebivalcev, ki so ob popisih prebivalstva kot občevalni jezik navajali nemščino. V Mariboru in na Ptujju je delež "nemško govorečih" v letih 1880-1910 v povprečju znašal nad 80 %, v Slovenski Bistrici približno tri četrtine in v Ormožu okoli dve tretjini domačega prebivalstva.⁶ Med posameznimi trškimi naselji so bile razlike bistveno večje. Trije vzhodni trgi (Veržej, Središče in Ptujška Gora) so izkazovali med 95 in 100 % slovensko govorečih, dva skrajno zahodna (Muta in Marenberk), oba severno od Drave, nad 90 % nemško govorečih, njun bližnji sosed Vuzenica v povprečju dve tretjini z nemškim občevalnim jezikom,

³ Po prvem uradnem številu stanovanjskih hiš (brez javnih zgradb) leta 1754 so si mesta po velikosti sledila v naslednjem zaporedju: Maribor - 211 hiš (z raztresenimi hišami po okolici 245), Ptuj - 188 hiš, Slovenska Bistrica - s predmestjem 127 hiš in Ormož s predmestji - 72 hiš. - Steiermärkisches Landesarchiv (StLA), Volkszählung, Sch. 36, Heft 60, Nr. 37 (Herrschaft Friedau); Sch. 37, Heft 61, Nr. 106 (Marburg-Stadt), Nr. 108, (Stadtpfarrkirche St. Joannis Baptae zu Marburg), Nr. 110 (Bürgerspital zu Marburg), Nr. 145 (Stadt Pettau), Nr. 149-152 (Freihäuser in Pettau); Sch. 39, Heft 63, Nr. 123 (Commenda Meretinden - za Ormož); Sch. 41, Heft 65, Nr. 227 (Stadt Windisch Feistritz).

⁴ Po številu iz leta 1754 so trgi premogli naslednje število stanovanjskih hiš: Središče/Polstrau - 111 hiš, Ljutomer - 105, Veržej - 76, Sv. Lovrenc (danes Lovrenc na Pohorju) - 74, Sv. Lenart (danes Lenart v Slovenskih goricah) - 55, Muta - 45, Vuzenica - 40, Marenberk (danes Radlje ob Dravi) - 42, Ptujška Gora - 36. - StLA, Landschaftliches Archiv (Laa), Volkszählung 1754, Sch. 36, Heft 60, Nr. 37 (Herrschaft Friedau - za Središče), Nr. 65 (Markt Hohenmauten); Sch. 37, Heft 61, Nr. 91 (Markt St. Leonhard), Sch. Nr. 99 (Markt Luttenberg), Nr. 100 (Stift und Herrschaft Marenberk); Sch. 38, Heft 62, Nr. 23 (Herrschaft Ebensfeld - za Ptujško Goro), Nr. 26 (Herrschaft Faal - za Sv. Lovrenc), Nr. 203 (Herrschaft Wernsee); Sch. 39, Heft 63, Nr. 53 (Herrschaft Hartenstein - za Ptujško Goro), Nr. 109 (Gut Masperg - za Ptujško Goro); Sch. 40, Heft 64, Nr. 172 (Markt Saldenhofen). Sch. 41, Heft 65, Nr. 214 (Herrschaft Thurnisch - za Ptujško Goro).

⁵ Poklicno strukturo hišnih gospodarjev v trgih leta 1754 prim. v: CURK, Trgi in mesta, str. 60-63.

⁶ Povprečja slovensko govorečih za štiri ljudska štetja 1880-1910 in razpon rezultatov si po posameznih mestih sledijo takole: Maribor 15,0 % (13,4-17,3), Ptuj 17,4 % (10,3-24,7), Slovenska Bistrica 25,7 % (7,4-40,1) in Ormož 33,5% (21,8-46,2), pri čemer kaže Slovenska Bistrica največjo nestabilnost števil s trendom naraščanja, Ormož pa tako kot Maribor in Ptuj trend upadanja »slovenskega« prebivalstva. - Po: Special Orts-Repertorium von Steiermark, Wien 1883; Special-Orts-Repertorium von Steiermark, Wien 1893; Leksikon občin za Štajersko. Izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudna 1900, Dunaj 1904; Specialni krajevni repertorij za Štajersko. Izdelan na podlagi podatkov ljudskega štetja z dne 31. decembra 1910, Dunaj, 1918.

pri ostalih treh trgih (Ljutomeru, Sv. Lovrencu in Sv. Lenartu) pa sta bila deleža nemško in slovensko govorečih precej uravnotežena.⁷ Statistična jezikovna podoba prebivalstva sicer odstopa od dejanske, saj v znatni meri odraža (trenutno) stanje politične in kapitalske moči, v splošnem - glede razmerij med posameznimi mesti in trgi - pa je vendarle točna. Tako so bila trdno v nemških rokah vsa štiri mesta in tisti štirje od devetih trgov, kjer je nemško govoreči življel statistično prav tako izkazoval večino. Tri vzhodne trge s skoraj povsem slovenskim prebivalstvom so Slovenci obvladovali tudi politično, medtem ko sta se v Vuzenici in Ljutomeru nemška in slovenska stran za krmilom občinske uprave menjevali.⁸

Če imamo za jezikovno podobo mest in trgov na Slovenskem v desetletjih pred letom 1880 ob pomanjkanju statističnih podatkov vsaj razmeroma izčrpne opise,⁹ so stoletja pred letom 1800 s tovrstnimi viri pokrita precej slabše, še težje pa je ugotavljanje kvantitete rabe obeh jezikov v javnosti in zlasti v zasebnem življenju.

Stoletja pred pojavom moderne narodne zavesti so v etnično-jezikovnem pogledu vendarle zaznamovale precej drugačne značilnosti kot 19. stoletje. To dobo lahko pogojno imenujemo čas »naravnega stanja«, ko je posameznik v večini jezikovnih situacij in torej tudi v javnosti praviloma uporabljal svojo materinščino, in to ne glede na družbeno vlogo svojega maternega jezika. Jezikovna asimilacija priseljencev, pogojena (tudi) s socialnimi razlogi, je sicer v pretežno nemškem urbanem okolju tekla v smeri ponemčenja, v izrazito slovenskem pa v obrnjeni smeri: potomci maloštevilnih nemških in drugih tujejezičnih priseljencev so se jezikovno slovenizirali.¹⁰

Vloga in uporaba jezikov je bila nato zlasti od jožefinske dobe dalje pogojena izrazito socialno. Dokončna uveljavitev nemščine kot uradnega jezika (1784) je temu ustrezno prinesla tudi nazadovanje že tako nadvse skromnega slovenskega uradnega pismenstva.¹¹ Takšnemu stanju bo nato v 19. stoletju vzporedno s procesom "nacionalizacije" prebivalstva sledila postopna emancipacija slovenščine v odnosu do dominantne nemščine, ki je glede na druge slovenske pokrajine prav v obravnavanem prostoru žela manjše uspehe.

Za stoletja pred letom 1800 smo pri ugotavljanju etnično-jezikovnih razmer navezani predvsem na dve vrsti virov: 1) na imenski fond kot edini kolikor toliko relevantni pokazatelj etničnega izvora in potencialne etnične pripadnosti proučevane populacije in 2) na narativne vire, ki v glavnem le mimogrede omenjajo prisotnost posameznih jezikov v javnosti in/ali jezikovno

⁷ Pri Vuzenici je skok prebivalcev s slovenskim občevelnim jezikom (Umgangssprache) največji: od 14,2 % v letih 1880 in 1890 na 50,3 % ob popisu 1900 in 54,7 % leta 1910. Povprečja slovensko govorečih prebivalcev za vsa štiri štetja 1880-1910 in razpon znotraj štetij si po posameznih trgih sledijo takole: Veržej 99,5 % (98,7-100), Središče 98,7 % (97,8-99,6), Ptujška Gora 95,8 % (93,1-98,4), Ljutomer 54,8 % (47,9-61,0 %), Sv. Lenart 47,6 % (44,8-48,9), Sv. Lovrenc 47,5 % (37,0-61,4), Vuzenica 33,4 % (14,2-54,7 %), Muta 8,7 % (4,1-11,4) in Marenberk 5,2 % (0-8,1 %).

⁸ Prim. za celotno Slovensko Štajersko: Bogo TEPLY, Narodnostno življenje pri Lenartu v Slovenskih goricah pred prvo svetovno vojno, v: Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 475-476; za Vuzenico: Josip MRAVLJAK, Šolstvo v Vuzenici, Maribor 1930, str. 23 sl.

⁹ Prim. zlasti Janez CVIRN, Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914), Maribor 1997, str. 10-12; Antoša LESKOVEC, Politični in kulturni razvoj Maribora 1752-1850, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I, Maribor 1991, str. 199, 210.

¹⁰ Zasedovanje tega procesa je spričo izključno nemško pisanih svetnih virov močno oteženo. Ugotovljivo je praktično le v primerih, ko je potomec nemškega priseljence zabeležen že z izrazito slovenskim klicnim imenom (npr. Juri Kaltenecker, Mathia Fuchs, Jankho Wolfsgruber ipd.). Asimilacija v obrnjeni smeri je neprimerno težje ugotovljiva spričo dejstva, da je jezik zapisov vseskozi nemščina, kar pomeni zapisovanje osebnih imen v praviloma nemški uradni obliki, vse do 18. stoletja pa poznamo tudi pojave dobesednega prevajanja slovenskih in drugih priimkov v nemške (kot npr. Rak-Krebs, Vodopivec-Wassertrinker ipd.)

¹¹ Prim. Sergij VILFAN, Rechtsgeschichte der Slowenen, Graz 1968, str. 212.

znanje prebivalstva ter vidnejših posameznikov.¹² Analiza imenskega fonda tako predstavlja osnovo, podatki iz narativnih virov pa predvsem referenco njenim ugotovitvam.¹³

Kot pokazatelj jezikovnega stanja med prebivalstvom prihaja v veliko skromnejši meri v poštevek jezik pisanih virov, saj je njegovo mesto v svetni sferi od 14. stoletja zasedala domala izključno nemščina, v cerkveni pa je vseskozi dominirala latinščina. Italijanščina je ostajala omejena na trgovsko sfero, hebrejščina na srednjeveške židovske skupnosti, medtem ko so bili maloštevilni slovenski zapisi, povečini prisege in prisežni obrazci, namenjeni domala le ustni rabi.¹⁴ Slovenski dokumenti, večinoma zgolj zapisi poluradnega značaja, tako že s samim pojavom na svoj način pričajo o občutni navzočnosti slovensko govorečega prebivalstva v okolju, v katerem oz. za katerega so nastali.

Pri osrednji raziskavi, analizi imenskega fonda prebivalstva, se srečujemo s temeljnim problemom, kako dovolj jasno določiti etnično oz. jezikovno vrednost posameznega imena in priimka. Tovrstne spoznavne omejitve so največkrat posledica prilagajanja slovenskih imen in priimkov jezikom zapisa: nemščini in latinščini.¹⁵ Za ugotavljanje posameznikove etnične oz. jezikovne pripadnosti so tako pogosto skoraj povsem neuporaben kriterij osebna imena, še posebej v 18. stoletju, ko v virih domala izgine zapisovanje njihovih ljudskih-klicnih oblik.¹⁶ Tudi priimki postanejo zanesljivejše merilo etničnega izvora šele proti koncu 16. stoletja, potem

¹² Med narativnimi viri po povednosti prednjačijo cerkvene vizitacije, ki sicer praviloma vsebujejo zelo pavšalne podatke, denimo o jezikih pridig in kateheze, o njihovi obiskanosti, o številu pridigarjev posameznega jezika ter kvečjemu še o morebitnih s tem povezanih težavah. - Za salzburško nadškofijo, tj. na levem bregu Drave: Jože MLINARIČ, Prizadevanje sekovskih škofov Martina Brennerja (1585 do 1615) in Jakoba Eberleina (1615-1633) kot generalnih vikarjev salzburških škofov za katoliško versko prenovu na Štajerskem v luči protokolov 1585-1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617-19, v: *Miscellanea (Acta ecclesiastica Sloveniae 5)*, Ljubljana 1983, str. 9-225; ISTI, Župnije na Slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiaconata med Dravo in Muro 1656-1774 (*Acta ecclesiastica Sloveniae 9*), Ljubljana 1987; ISTI, Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središče in Miklavž do konca 18. stoletja, v: *Ormož skozi stoletja II*, Ormož 1983, str. 81-98. Za oglejski patriarhat, tj. Na desnem bregu Drave: Janez HÖFLER, Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja. *Drei Verzeichnisse der Kirchen und Kapellen in Krain und Slouenischer Steiermark aus dem Ende des 16. Jahrhunderts (Viri za zgodovino Slovencev, Knjiga šesta)*, Ljubljana 1982. Za goriško nadškofijo: Anton OŽINGER, Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiaconata goriške nadškofije 1751-1773. *Atti delle visite pastorali nel l'arcidiocato di valle Saunia della arcidiocesi di Gorizia. Die Berichte der Pastoralvisitationen im Archidiaconat Saunien der Erzdiözese Görz*, Ljubljana 1991. Deželnoknežja vizitacija za Štajersko: Rudolf K. Höfer, *Die landesfürstliche Visitation der Pfarren und Klöster in der Steiermark in den Jahren 1544/1545 (Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XIV. Band)*, Graz 1992. Objavljeni viri za Štajersko kapucinsko provinco: Metod BENEDIK - Angel KRALJ, *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca (Acta ecclesiastica Sloveniae 16)*, Ljubljana 1994.

¹³ O zgodnjemoveških jezikovnih razmerah v vseh celinskih mestih današnje Slovenije na podlagi kombinacije obeh metod gl. Boris GOLEC, Was bedeutet »slowenisch« und »deutsch« in den krainischen und untersteirischen Städten in der Frühen Neuzeit? v: Harald Heppner (Hsg.), *Slowenen und deutsche im gemeinsamen Raum (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 38, R. Oldenburg Verlag München 2002)*, str. 37-64; ISTI, Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem, v: *Zgodovinski časopis 57 (2003)*, str. 23-38.

¹⁴ O slovenskem uradovnem pismenstvu prim. zlasti: *Iz roda v rod. Pričevanja o slovenskem (Publikacije Arhiva SR Slovenije, Katalogi, Zvezek 5)*, Ljubljana 1982.

¹⁵ O tem prim. zlasti Sergij VILFAN, *Die mittelalterliche Stadt zwischen Pannonien und der Nordadria*, v: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1972, Band 4, Szombathely 1974*, str. 135-136.

¹⁶ Prvi razlog je njihova podobnost oziroma istovetnost v različnih jezikih, poleg tega pa so pisarji ljudske klicne oblike pogosto prilagodili jeziku zapisa, kar velja še posebej za 18. stoletje. Zapisi slovenskih oz. nemških oblik osebnih imen so marsikje prej odraz socialne kakor jezikovne pripadnosti. Tako sta npr. leta 1754 med hišnimi posestniki Slovenske Bistrice v istem popisu navedena dva Jurija s slovenskim priimkom: meščan Georg Pierz in kajžar Juri Obimitsch (*StLA, Volkszählung, Sch. 41, Heft 65, Nr. 227*).

ko se postopoma ustalijo kot dedna rodbinska imena, še precej pozneje pa dokončno preneha njihovo dobesedno prevajanje v jezik zapisov.¹⁷

Naša raziskava se je tako nujno omejila na analizo priimkovnega fonda, medtem ko so ji osebna imena iz navedenih razlogov služila le v oporo. Ugotovljeni kvantitativni rezultati takšnih raziskav so seveda daleč od eksaktnosti, interpretacije pa tem bolj problematične, če ne upoštevajo drugih relevantnih virov in širšega konteksta.¹⁸ Ob nespornem dejstvu, da posamezen priimek nikakor ne more biti zanesljivo merilo nosilčevega etničnega izvora, kaj šele njegove etnično-jezikovne pripadnosti, pa je izpovedna vrednost rodbinskih imen nasprotno znatno večja, kadar razpolagamo s priimkovnim fondom večje populacije.¹⁹

Kot dovolj reprezentativni vzorec, ki pokriva višji, srednji in del nižjega sloja mestne oz. trške populacije, tj. tisti široki del življa, ki je odločilno zaznamoval etnično in jezikovno podobo svojega okolja -, so se pokazali fiskalni viri. Najbolj primerljivi za vsa obravnavana naselja v istem obdobju so davčni sezname iz 70-ih let 16. stoletja ter popisi hiš in njihovih gospodarjev leta 1754, dva vira, nastala po enotnih merilih za prostor celotne vojvodine Štajerske.²⁰ Drugače je s primerljivostjo podatkov iz obeh časovnih izsekov za posamezno naselje. V 16. stoletju namreč priimki pogosto še niso dedna rodbinska imena, temveč oznake posameznikovih lastnosti, izvora ali dejavnosti. Slednje potrjuje zlasti visok delež poklicnih oznak, ki spričo svoje številčnosti bistveno vplivajo na statistična razmerja obeh glavnih skupin priimkov: enoznačno nemških in slovenskih. V spodnji preglednici zato za 70-ta leta 16. stoletja navajamo najprej vse »priimke« in nato posebej »prave priimke«, potem ko smo odšteli »poklicne priimke«. Za sredo 18. stoletja takšna delitev ni več potrebna, saj je poklicnih oznak, zdaj že dednih priimkov, le še zanemarljiv odstotek in zato ne vplivajo na razmerje med obema glavnima skupinama.

Kot razlikovalni kriterij med enoznačno nemškimi in evidentno slovenskimi priimki smo skušali čim dosledneje upoštevati etimološki princip.²¹ V posameznih primerih se pri tem sicer ni bilo moč povsem izogniti subjektivnim ocenam, določen delež rodbinskih imen pa smo morali

¹⁷ O prevajanju priimkov prim. VILFAN, Die Mittelalterliche, str. 135-136; ISTI, Rechtsgeschichte, str. 101, op. 4. Vrsto primerov za Ljubljano od 15. do začetka 18. stoletja navaja Josip MAL, Stara Ljubljana in njeni ljudje, Ljubljana 1957, str. 70-72; GOLEC, Was bedeutet, str. 43-44, op. 24. - Primer pozno dokumentiranega prevzema prevedene nemške oblike priimka Wolf namesto izvirne slovensko Vouk zasledimo še poznega leta 1775 pri pradedu skladatelja Huga Wolfa, ki se je iz slovenskega tržca Sv. Jurij pri Celju priženil v mestno okolje Slovenj Gradca (Tatjana SREBOT-REJEC, Uvod v: Modesta Wolf-Strahser, Spomini na dom. Spomini na otroštvo Huga Wolfa, Slovenj Gradec 1994, str. 3, 32).

¹⁸ Priimek kot tak namreč spričuje kvečjemu, iz kakšnega jezikovnega okolja je izšel prvi nosilec, nakar je z večanjem časovne distance od časa nastanka rodbinskega imena njegovim nosilcem vse teže pripisovati etnično ali jezikovno pripadnost.

¹⁹ Metode imenske analize prebivalstva so se slovenski zgodovinarji posluževali le izjemoma in s pridržki, vsekakor precej manj kakor avstrijski kolegi, ki so se največ lotevali prav podravskega prostora. Takšna metoda, še posebej če niso upoštevane okoliščine oz. drugi viri o jezikovni podobi okolja, lahko namreč ustvari močno popačeno sliko v korist dominantnega pisanega jezika. Predmet tovrstne obravnave so bila doslej le nekatera mesta, ne pa tudi trgi. - Prim. Josip ŽONTAR, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 164; Ivan SIMONIČ, Migracije na Kočevskem v luči priimkov, v: Etnolog VI (1934), str. 119-120; Johann JERELE, Der nationale Charakter der untersteirischen Städte im Mittelalter (Phil. Diss.), Graz 1939, str. 18 sl.; Hans PIRCHGGER, Der deutsche Bevölkerungsanteil in den untersteirischen Städten Marburg a. d. Drau und Pettau im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, v: Südostdeutsches Archiv IV (1961), str. 3-18; Norbert WEISS, Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600. Prosopographische Untersuchung, Graz 1998, str. 25-31.

²⁰ Kar zadeva stopnjo reprezentiranosti mestne populacije prek hišnih posestnikov, se ta od mesta do mesta nekoliko razlikuje. Medtem ko v miniaturnih mestih ena hiša večinoma ustreza eni, t. j. lastnikovi (razširjeni) družini, takšno pravilo peša skladno z naraščajočo velikostjo in gospodarsko pomembnostjo mesta. - Prim. GOLEC, Was bedeutet, str. 47, op. 33; ISTI, Regionalne razlike, str. 27, op. 19.

²¹ Pri razvrščanju priimkov smo si pomagali predvsem z naslednjo literaturo: Franc JAKOPIN, Jezikovna podoba priimkov na Slovenskem, v: Seminar slovenskega jezika, literature in književnosti (SSJLK) XXVIII (1992), str. 57-62; ISTI, Pokrajinski tipi slovenskih priimkov (skica), v: SSJLK XXV (1989), str. 61-65; ISTI, Vprašanje priimkov na -man v slovenščini, v: Papers in slavica philology 1 (ann Arbor), 1977, str. 146-156.

uvrstiti v posebno skupino etnično neopredeljivih, ki bi bili lahko tako nemški kakor slovenski. V to kategorijo sodijo nemško zapisani poklicni priimki, saj gre največkrat za izraze, lastne obema jezikom (v slovenščini kot adaptirane izposojenke) in njunima priimkovnima fondoma (kot npr. Schuster-Šuštar, Wirt-Virt, Hauptmann-Hauptman), ter druga, praviloma zaradi zapisa etnično nedoločljiva rodbinska imena (npr. Saller, Sumeregger ipd).²² Posebni, slabo zastopani kategoriji predstavljajo tudi plemiški in tujerodni priimki, zlasti italijanski. V mestih dosegajo skupaj od 0-7,5% priimkov, medtem ko jih v trgih v celoti pogrešamo. V prikazu smo jih zato uvrstili v četrto skupino: »drugi priimki«, v kateri so torej vsi priimki nenemškega in neslovenskega izvora ter maloštevilni plemiški, omejeni izključno na Maribor (3,0 %).

Izračunani odstotki so seveda plod različnih dejavnikov in naključij, zato jih je treba presojati skrajno previdno, zaradi nizkih absolutnih števil tem bolj v manjših naseljih, kjer lahko že nekaj oseb občutno poruši statistično podobo. Nadalje ne smemo prezreti dejstva, da je bilo nemalo nemških in nemško zvenceh priimkov, zlasti bliže etnični meji, precej razširjenih med slovenskim kmečkim življem, ki je meščanskim naseljem dajalo glavnino novega prebivalstva.²³ Mnogi nosilci etimološko nemških priimkov tako ob priselitvi v mesto oz. trg niso imeli nič skupnega z nemško etnično pripadnostjo in jezikom, statistično pa so vendarle dvignili odstotke nemških priimkov, prikazane v naslednjih preglednicah.

TIPI PRIIMKOV HIŠNIH POSESTNIKOV V MESTIH LETA 1572 IN 1754²⁴

Izračunani odstotki tipov priimkov²⁵ so uporabni predvsem za medmestne primerjave v istem časovnem izseku, pa tudi za spremljanje sprememb znotraj posameznega mesta. Pri tem je najbolj pomenljiva naslednja ugotovitev. Primerjava deležev slovenskih, nemških in drugih

MESTO	Leto	nemški	slovenski	nedoločljivi nemški ali slovenski + poklicni	drugi
MARIBOR	1572	85 (54,1 %) oz. 59,9 %	37 (23,6 %) oz. 26,1 %	16 + 15 = 31 (10,2 + 9,6 = 19,7 %) oz. 11,3 %	4 (2,5 %)
	1754	116 (57,7 %)	34 (16,9 %)	25 + 11 = 36 (12,4 + 5,5 = 17,9 %)	15 (7,5 %)
PTUJ	1572	66 (37,8 %) oz. 58,9 %	27 (15,4 %) oz. 24,1 %	8 + 63 = 71 (4,6 + 36,0 = 40,6 %) oz. 7,1 %	11 (6,3 %) oz. 9,8 %
	1754	100 (56,8 %)	30 (17,0 %)	25 + 11 = 36 (14,2 + 6,2 = 20,4 %)	10 (5,7 %)

²² Ta skupina predstavlja leta 1754 v mestih v povprečju slabo petino (18,7 %) celotnega priimkovnega fonda, v trgih pa dobro sedmino (15,1 %).

²³ O razširjenosti posameznih nemških priimkov prim. France BEZLAJ, Začasni slovar slovenskih priimkov, Ljubljana 1975.

²⁴ Za leto 1572: StLA, Laa, Rauchgeld 1572-1574, Nr. 122 (Stadt Marburg), Nr. 150 (Stadt Pettau), Nr. 274 (Stadt Windisch-Feistritz), Nr. 286 (Herrschaft Friedau und Wildhaus). Za leto 1754 gl. opombo 4.

²⁵ Za Maribor in Ptuj je isti vir iz leta 1754 po jezikovni vrednosti priimkov delno analiziral že PIRCHEGGER, Der deutsche Bevölkerungsanteil, str. 13, 18. Odstotkov nemških priimkov ni računal, zato pa je poklicne priimke spričo njihove etimološke vrednosti uvrstil med nemške. Njegovi rezultati se tako nanašajo samo na slovenske priimke: za Maribor s predmestjem je ugotovil 40 (18,3%) »slawische Namen«, za Ptuj pa »etwa 42 (23%) slowenische«, v obeh primerih torej več kot naša analiza.

MESTO	Leto	nemški	slovenski	nedoločljivi nemški ali slovenski + poklicni	drugi
ORMOŽ	1572	2 (3,9 %) oz. 6,2 %	21 (41,2 %) oz. 65,6 %	2 + 19 = 21 (3,9 + 37,3 = 41,2 %) oz. 6,2 %	7 (13,7 %) oz. 21,9 %
	1754	6 (9,2 %)	47 (72,3 %)	11 + 1 = 12 (16,9 + 1,5 = 18,4 %)	0 (0 %)
SLOV. BISTRICA	1572	10 (13,7 %) oz. 23,8 %	22 (30,1 %) oz. 52,4 %	9 + 31 = 40 (12,3 + 42,5 = 54,8 %) oz. 21,4 %	1 (1,4 %) oz. 2,4 %
	1754	37 (30,8 %)	60 (50,0 %)	12 + 10 = 22 (10,0 + 8,3 = 18,3 %)	1 (0,8 %)

priimkov sredi 18. stoletja z deleži v starejših davčnih popisih iz leta 1572 (neupoštevaje poklicne oznake, ki pogosto še niso pravi priimki) je pokazala majhne ali celo sploh zanemarljive razlike. Največji razpon je zaslediti v Ormožu pri skupini »drugih priimkov«, in sicer zaradi madžarskih rodbinskih imen, ki smo jih leta 1572 zabeležili 5-7, do leta 1754 pa so povsem izginila.

Še več, za tri od štirih mest lahko posežemo še v čas na prelomu iz srednjega v novi vek,²⁶ pri čemer pridemo po isti metodi (tj. ob neupoštevanju poklicnih oznak)²⁷ do zelo podobnih ugotovitev kot za leto 1572. V Mariboru izkazujejo popisi obdavčencev iz polstoletja 1452-1504 v povprečju osmino enoznačno slovenskih priimkov (12,7 %) in skoraj tri četrtine nemških (74,2 %), na Ptujju popis obdavčencev leta 1513 slabo petino enoznačno slovenskih (18,5 %) ter dobre tri petine nemških (63,0 %), v miniaturnem Ormožu pa naštejemo leta 1482 tri petine slovenskih rodbinskih imen (60,0 %) in le 6,7 % enoznačno nemških.

V zgodnejši dobi, dokler zapisovanje osebnih imen v veliki meri še sledi njihovim klicnim oblikam, tudi te na svoj način pričajo o jezikovni podobi mestne populacije. Posebno težo imajo pri tem enoznačno slovenska klicna imena (Juri, Jankho, Nescha, Urscha), medtem ko o enoznačno nemških imenih praktično ni moč govoriti, saj so enake, ali vsaj po zapisu identične oblike uporabljali tudi etnično slovenski mestni prebivalci in kmečki ljudje (npr. Hans, Andre, Wolf). Analiza fonda osebnih imen samo potrjuje ugotovitve analize priimkovnega fonda. Daleč največ slovenskih klicnih imen je izpričanih v malem Ormožu, medtem ko ostala tri mesta sukcesivno občutno zaostajajo.²⁸ Pri zapisovanju osebnih imen nato v teku 18. stoletja, kot že rečeno, dokončno povsem prevladajo uradne nemške oblike.²⁹

²⁶ Maribor 1452-1504: Gradivo za zgodovino Maribora, XVII. zvezek, Davčni registri in obračunske knjige 1452-1593, Maribor 1991, str. 1-247. - Ptuj 1513: Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, A. Pettau, Sch. 1, Heft 2, Stadtbuch Pettau, S. 69-81; prim. tudi objavo: Marija HERNJA-MASTEN, Vpisna knjiga meščanov mesta Ptujja 1684 - 1917 (Zgodovinski arhiv Ptuj, Viri 1), Ptuj 1995, str. 27-32. - Ormož: StLA, A. Schaunberg, S-Sch, Urbar 1482, fol. 6-7 (Stat Fridaw). Pri Ormožu sicer razpolagamo le s popisom vinske desetine, vendar imenjska cenite iz 1542 posredno dokazuje, da so v številu 32 obdavčencev leta 1482 morali biti zajeti praktično vsi hišni posestniki (StLA, Laa, Gülterschätzungen 1542, Nr. 8/91, fol. 1-5, 4. 5. 1542.). - Za Slovensko Bistrico sicer razpolagamo s popisom meščanov iz leta 1498, ki so plačevali dajatev od travnika, vendar gre zgolj za 22 imen, kar je za relevantno primerjavo premalo (StLA, Stockurbare, Fasz. 14/29, Urbar Windisch-Feistritz 1498, fol. 36-38).

²⁷ Delež poklicnih oznak med »priimki« je bil v tem času še precej višji kot v drugi polovici 16. stoletja, saj so znašali blizu polovice: v Ormožu - 44,4 %, v Mariboru - 44,8 % in na Ptujju - 49,7 %.

²⁸ Leta 1572 so bili deleži klicnih oblik osebnih imen (od tega deleži enoznačno slovenskih klicnih oblik) po posameznih mestih naslednji: Ormož - 52,9 % (77,8 %), Slovenska Bistrica - 36,1 % (15,4 %), Maribor - 38,3 % (6,8 %) in Ptuj 38,3% (3,1 %).

²⁹ Deleži klicnih oblik osebnih imen (od tega deleži enoznačno slovenskih oblik) so v popisih hišnih gospodarjev iz leta 1754 glede na stanje leta 1572 bistveno nižji, pri čemer gre zdaj v večji meri za tipično slovenske oblike (delež naveden v oklepaju): Ormož - 15,6 % (100 %), Slovenska Bistrica - 12,6 % (37,5 %), Maribor - 4,0 % (0 %) in Ptuj - 3,0 % (20 %).

Za predstavo o etnično-jezikovnih razmerah v posameznem mestu je seveda nemajhnega pomena vprašanje, kje na socialni lestvici najdemo nosilce nemških in kje nosilce slovenskih priimkov ter imen. Ker pa za ugotavljanje premoženjsko-socialnega statusa nimamo na voljo enotnih ali vsaj primerljivih meril, bi dal vsak poskus kvantificiranja preveč negotove rezultate. O povezanosti tipa priimka in socialnega položaja nosilca moremo tako podati le zelo pavšalno oceno. Ponekod, zlasti v obeh mestih z znatnim deležem nemških priimkov obdavčencev, dajejo nemški priimki vtis večje zastopanosti med premožnejšimi kakor v populaciji vseh obdavčencev,³⁰ kar je ob velikanski demografski in kapitalski premoči nemškega jezikovnega prostora nad slovenskim ne nazadnje tudi razumljivo. Slednje nikakor ni bilo nepomembno za jezikovno prakso, vlogo in težo obeh jezikov v posameznem meščanskem naselju. Gospodarsko in politično močnejši del populacije je imel namreč več besede pri odločanju o vlogi jezika v javnosti, kot bi mu je sicer pripadalo glede na njegovo številčno moč.

Še zgovornejša je druga temeljna ugotovitev, in sicer o korelaciji med zastopanostjo priimkov na eni in jezikovno sliko mesta, kakršno podajajo narativni viri, na drugi strani. Jezikovna podoba prebivalstva, izpričana zlasti skozi jezik cerkvenih pridig, se povsod sklada z deležem nemških oziroma slovenskih priimkov.

Kaj povedo rezultati obeh raziskav? Obe največji mesti, Maribor in Ptuj, izkazujeta sredi 18. stoletja blizu 60% nemških in samo šestino slovenskih priimkov, kar, neupoštevaje poklicne priimke, le malo odstopa od stanja leta 1572 in na prelomu v času okoli leta 1500. Pogojno rečeno sta bili obe obdravski mesti domala res »pranemški«, saj je v njiju že v srednjem veku prevladovalo nemško govoreče prebivalstvo, močno zastopano zlasti v sloju polnopravnih meščanov.³¹ Vloga obeh jezikov v mestnih cerkvah, z narativnimi viri dobro dokumentirana od prve polovice 16. stoletja dalje, zgornjo ugotovitev v celoti potrjuje. V obeh primerih je šlo namreč za stoletja trajajočo kvantitativno prevlado nemških pridig nad slovenskimi. Enako stanje kot na Ptuj, kjer je bilo redno slovensko pridiganje že pred letom 1532 omejeno na podružnično cerkev v predmestju, se je do srede 18. stoletja vzpostavilo tudi v Mariboru: slovenske pridige so iz mesta izrinili v predmestje, tako da sta v župnijski cerkvi in v mestu sploh ostali izključno nemška pridiga in kateheza. Končno se je mestna župnija konec 18. stoletja v obeh mestih razdelila na mestno - nemško in predmestno - slovensko.³²

Nasprotno sta drugi dve podravski mesti - Slovenska Bistrica in Ormož - šele v 19. stoletju postali večinsko nemški, in to sprva predvsem po zaslugi intenzivnega nemškega priseljevanja.

³⁰ Še najbolj je socialna delitev jasna leta 1572 za Maribor, pri katerem so obdavčenci popisani po štirih mestnih četrtih. Drugje je na socialni status posameznika mogoče sklepati le iz poklica in statusne oznake (Herr, Frau).

³¹ Ilustrativna sta podatka, da se v Mariboru od 1317 omenja Slovenska ulica (Windische gasse), pomenljivo na obrobju mesta, na Ptuj pa leta 1428 poseben »slovenski pridigar« ob očitno že tedaj več nemških duhovnikov (prim. objavi listin 1317 II. 8., s. I. in 1428 IX. 29., s. I. v: Norbert WEISS, Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XLVI. Band), Graz 2002, CD »Quellen«)

³² Tako mariborski meščani okoli leta 1537 niso bili zadovoljni samo z enim nemškim in enim slovenskim pridigarjem, ampak so zahtevali vzpostavitev prejšnjega stanja, ko sta ob slovenskem pridigarju delovala dva nemška. Na Ptuj je bila Slovincem v istem času že tedaj namenjena samo predmestna cerkev sv. Ožbolta, v župnijski cerkvi oziroma v mestu pa so bile slovenske pridige le izjemoma. Tako se je v samem mestu nekaj časa pridigalo slovensko, potem ko so predmestno cerkev leta 1532 požgali Turki. Tudi pozneje so na Ptuj slovensko redno še naprej pridigali v predmestju in le tu in tam v kakšni manjši cerkvi v obzidanem mestu. V enako smer je šel razvoj v Mariboru, kjer je redno slovensko pridiganje sredi 18. stoletja prav tako živelo samo še zunaj mestnega obzidja. Potem ko je bilo nedeljske in praznične slovenske pridige sredi 17. stoletja - sočasno z nemškimi v župnijski cerkvi - mogoče poslušati zunaj na pokopališču oziroma pozimi v špitalski cerkvi, so jih namreč pozneje prenesli v predmestno cerkev. - GOLEC, Was bedeutet, str. 53-54; ISTI, Regionalne razlike, str. 31-32.

Nikoli pa tukaj nemško prebivalstvo in jezik nista dosegla tolikšne moči kot v tradicionalno nemških Mariboru in Ptujju.³³

Slovenska Bistrica, kjer je enoznačno nemški priimek leta 1572 nosila slaba četrtnina hišnih gospodarjev, leta 1754 pa blizu tretjina, je v »prednacionalni dobi« sodila v tip izrazito »dvojezičnih mest«. Tako je tu vsaj od 17. stoletja obstajala ločena pastoralna za nemško govorečo manjšino, za katero so skrbeli leta 1614 naseljeni minoriti, po jožefinski ukinitvi samostana pa župnijska duhovščina.³⁴

Četrto podravsko mesto oz. mestece Ormož je spadalo v tip »poudarjeno slovenskih mest«. Za leto 1754 smo v Ormožu našeli vsega 9 % enoznačno nemških priimkov gospodarjev, kar je v primerjavi z letom 1572 celo veliko in nazorno priča, da se je nemško govoreči živelj omejeval zgolj na nekaj priseljenih družin in posameznikov. Šele pred koncem 18. stoletja se je številčno močno okrepil in dosegel, da je tudi ormoška mestna župnija iz povsem slovenske postala dvojezična.³⁵ Potrditev izrazito slovenskega značaja malega Ormoža pa ne nazadnje predstavlja dejstvo, da uporaba pisane slovenščine ni izpričana za mestno pisarno nobenega drugega štajerskega mesta.³⁶

Glede na to, da je obravnavanim mestom glavnino novih prebivalcev dajalo njihovo povsem slovensko kmečko zaledje, se je nemška komponenta mestnega prebivalstva mogla skozi stoletja ohranjati le s konstantnim pritokom gospodarsko odločilnega življa iz nemškega jezikovnega prostora. Ta pojav je najbolj dokumentiran za Maribor: tako je že v času do leta 1600 iz krajev severno od slovenske etnične meje izvirala več kot polovica meščanov z znanim geografskim poreklom,³⁷ pozneje, v obdobju 1762-1836, pa kar okoli dobri dve tretjini (69,5 %) vseh novosprejetih meščanov-priseljencev, medtem ko je bilo takih v celotnem številu novosprejetih skoraj natanko polovica (49,1 %) ob slabi tretjini (29,2 %) domačinov-Mariborčanov.³⁸ Neupoštevaje sam Maribor je tako iz današnjega slovenskega prostora, vključno z mesti in trgi, izvirala le četrtnina (25,4 %) novih meščanov. Slovenskega rodu in jezika je bilo seveda neprimerno več pripadnikov nižjih mestnih slojev - nemeščanov in poslov.³⁹

Za slovenske priseljence, ki so se hoteli povzpeti na socialni lestvici, je tu in na Ptujju temu ustrezno že zgodaj veljalo nepisano pravilo, da se jezikovno prilagajajo nemški večini. Slovenščina je posledično vse bolj postajala jezik služinčadi in bila v prvi polovici 19. stoletja izrazito vezana na socialno nižje sloje.⁴⁰ S časovnim zamikom je enak proces sledil še v Slovenski Bistrici - tu se je denimo župnik leta 1760 pritoževal nad številnimi meščani, ki hodijo k nemški

³³ V Slovenski Bistrici je bilo pred letom 1918 po občevalnem jeziku povprečno četrtnina Slovencev in v Ormožu okoli tretjina. Gl. opombo 6.

³⁴ GOLEC, Was bedeutet, str. 56; ISTI, regionalne razlike, str. 34.

³⁵ Prve znane zahteve po nemški katehezi za otroke priseljencev so iz 80-ih let 18. stoletja, leta 1805 pa se kot utečeni omenjata slovenska in nemška pridiga. - Prim. Nada JURKOVIČ, Šolstvo (1676-1847) in bratovščina sv. Rešnjega telesa (1661-1787) v Ormožu, v: Ormož skozi stoletja III, Ormož 1988, str. 166; Stanko KOTNIK, Trije drobci o narodnem prebujanju vzhodne Štajerske, v: Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 699-700.

³⁶ V Ormožu zastopajo uradovno slovenščino trije primerki meščanskih prisežnih obrazcev iz 18. in začetka 19. stoletja (Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP), Arhiv mesta Ormož (AMO), šk. 9, fasc. 6, mapa 16, zapisnik sej mestnega sveta 1650-1725, pag. 322-325; šk. 29, mapa 50a, Meščanska pisma - obrazci za sprejem v meščansko zvezo, pag. 338, nemško-slovenska prisega iz leta 1803).

³⁷ Iz podatkov N. WEISSA (Die Bürger, str. 38-45) o potencialnem in mestoma tudi dejanskem izvoru mariborskih meščanov do 1600 je poleg tega moč izračunati, da je iz neposrednega mestnega zaledja (städtisches Umland) izvirala četrtnina (25%), iz današnjega slovenskega prostora pa slaba polovica (49%) vseh oseb (GOLEC, Was bedeutet, str. 57, op. 65; ISTI, Regionalne razlike, str. 36, op. 71).

³⁸ Po objavi sumarnih podatkov v: LESKOVEC, Politični, str. 195-197.

³⁹ Prim. prav tam, str. 196-197.

⁴⁰ Prim. prav tam, str. 199, 210. - Poročila sodobnikov prim. tudi v: CVIRN, Trdnjavski trikotnik, str. 10-12.

maši v minoritsko cerkev, čeprav ne znajo nemško⁴¹ - in slednjic še v Ormožu, kjer pa so bile prve znane zahteve po uvedbi nemške kateheze v 80-ih letih 18. stoletja predvsem posledica močnejšega nemškega priselivitvenega toka.⁴²

Če štajersko Podravje umestimo v širši kontekst današnje Slovenije s skupno 20 celinskimi mesti - od tega 13 na Kranjskem in 7 na Slovenskem Štajerskem - lahko za obravnavani prostor ugotovimo izrazito pestrost tipov mest glede na njihovo jezikovno podobo. V Podravju s samo štirimi mesti so namreč zastopani vsi trije tipi mest, ki jih v prednacionalni dobi srečamo na Slovenskem: tip poudarjeno nemškega mesta, tip izrazito dvojezičnega in tip poudarjeno slovenskega mesta. V prvi tip - poudarjeno nemško mesto - se je poleg Maribora in Ptuja uvrščalo le še Kočevje na južnem Kranjskem kot središče največjega nemškega agrarnega otoka na slovenskih tleh. Drugi tip - izrazito dvojezično mesto - je bil značilen zlasti za Slovensko Štajersko (3 od 7 mest), v Podravju ga je zastopala Slovenska Bistrica, na Kranjskem pa le deželna prestolnica Ljubljana. V tretji tip - poudarjeno slovensko mesto - je v Podravju sodil miniaturni Ormož, na Slovenskem Štajerskem je bilo tako le še eno od skupaj 7 mest (Brežice), medtem ko je šlo na Kranjskem nasprotno za absolutno prevladujoči tip (11 od 13 mest).⁴³

Precejšnja pestrost jezikovnih razmer je zaznamovala tudi podravsko-pomurske trge. Ti so bili sicer glede tokov priseljevanja precej bolj vpeti v lokalne okvire, že zato ker je v njih praviloma živelo manj mobilno prebivalstvo, osebno odvisno od zemljiškega gospodarstva.

Analiza priimkov hišnih gospodarjev v trgih leta 1572 (za Vuzenico 1579 in Veržej 1647) in 1754 je dala pričakovane rezultate. Pri nekaterih trških naseljih je med primerjanima časovnima točkama sicer opaziti občutnejše statistične razlike, vendar jih je treba presojeti v luči dejstva, da gre pri nekaterih v 70-ih letih 16. stoletja za zelo visok delež nedoločljivih in zlasti poklicnih oznak; zaradi slednjih v oklepaju navajamo tudi rezultate, ki jih dobimo, če vse »poklicne priimke« zanemarimo. Neupoštevaje poklicne »priimke« v prvem obdobju pa enoznačno nemški priimki leta 1754 nikjer ne beležijo ekstremnega vzpona ali padca, medtem ko enoznačno slovenski statistično občutno narastejo samo pri dveh trgih ob etnični meji (Muti in Vuzenici) ter pri miniaturni Ptujski Gori, za katero so rezultati, enako kot za Muto, relativnejši že spričo zelo nizkih absolutnih števil. Potrditev rezultatov priimkovne analize ponuja, tako kot pri mestih, analiza osebnih imen: delež enoznačno slovenskih klicnih oblik je namreč praviloma večji v trgih z višjim odstotkom enoznačno slovenskih priimkov.⁴⁴

⁴¹ GOLEC, Was bedeutet, str. 61-62; ISTI, Regionalne razlike, str. 37.

⁴² GOLEC; Was bedeutet, str. 62; ISTI, Regionalne razlike, str. 38.

⁴³ GOLEC, Was bedeutet, str. 57; ISTI, Regionalne razlike, str. 30-31.

⁴⁴ V prvem obdobju (1572) so odstotki klicnih oblik osebnih imen (od tega enoznačno slovenskih) po posameznih trgih naslednji: Veržej (1647) - 34,6 % (77,8 %), Središče - 54,5 % (73,3 %), Ptujška Gora - 31,8 % (42,9 %), Sv. Lovrenc - 30,4 % (42,9 %), Ljutomer - 52,2 % (41,6 %), Vuzenica (1579) - 53,1 % (35,2 %), Sv. Lenart - 41,7 % (30,0 %), Muta - 33,3 % (0 %), Marenberk - ni podatkov. V drugem obdobju (1754) je klicnih oblik neprimerno manj in za primerjavo tako skorajda ne pridejo v poštev: Središče - 27,0 % (96,7 %), Ptujška Gora - 25,0 % (88,9 %), Muta - 15,6 % (14,3 %), Vuzenica - 15,0 % (0 %), Veržej - 12,3 % (100 %), Ljutomer - 12,0 % (58,3 %), Sv. Lovrenc - 6,8 % (60,0 %), Marenberk - 2,4 % (0 %) in Sv. Lenart - 1,8 % (100 %).

TIPI PRIIMKOV V TRGIH LETA 1572/79 (1647) IN 1754⁴⁵

V absolutnih številkah:

Trg	nemški priimki		slovenski priimki		ostali priimki (drugi + poklicni)	
	1647	1754	1647	1754	1647	1754
VERŽEJ	0	6	41	66	11 + 3 = 14	5 + 1 = 6
	1572/9	1754	1572/9	1754	1572/9	1754
SREDIŠČE	0	4	46	90	9 + 1 = 10	17 + 0 = 17
PTUJSKA GORA	2	4	10	29	10 + 7 = 17	3 + 0 = 3
LJUTOMER	5	22	14	67	4 + 1 = 5	8 + 5 = 13
SV. LOVRENC	4	15	13	42	19 + 16 = 35	13 + 4 = 17
MARENBERK	---	8	---	20	---	1 + 5 = 6
SV. LENART	7	20	12	24	5 + 1 = 6	9 + 2 = 11
VUZENICA	11	19	2	13	19 + 16 = 35	6 + 2 = 8
MUTA	11	22	1	18	9 + 5 = 14	4 + 1 = 5

V odstotkih:

Trg	nemški priimki		slovenski priimki		ostali priimki (drugi + poklicni)	
	1647	1754	1647	1754	1647	1754
VERŽEJ	0 %	7,7 %	74,5 % (78,8 %)	84,6 %	20,0 + 5,5 (21,2 %)	6,4 + 1,3 = 7,7 %
	1572/9	1754	1572/9	1754	1572/9	1754
SREDIŠČE	0 %	3,6 %	82,1 % (83,6 %)	81,1 %	16,1 + 1,8 (16,4 %)	15,3 + 0 = 15,3 %
PTUJSKA GORA	6,9 % (9,1 %)	11,1 %	34,5 % (45,5 %)	80,6 %	34,5 + 24,1 % (45,5 %)	8,3 + 0 = 8,3 %
LJUTOMER	20,8 % (21,7 %)	21,6 %	58,3 % (60,9 %)	65,7 %	16,7 + 4,2 % (17,4 %)	7,8 + 4,9 = 12,7 %
SV. LOVRENC	7,7 % (11,1 %)	20,3 %	25,0 % (36,1 %)	56,8 %	36,5 + 30,8 % (52,8 %)	17,6 + 5,4 = 23,0 %
MARENBERK	---	23,5 %	---	58,8 %	---	2,9 + 14,7 = 17,6 %
SV. LENART	28,0 % (29,2 %)	36,4 %	48,0 % (50,0 %)	43,6 %	20,0 + 4,0 % (20,8 %)	16,4 + 3,6 = 20,0 %
VUZENICA	22,9 % (34,4 %)	47,5 %	4,2 % (6,2 %)	32,5 %	39,6 + 33,3 % (59,4 %)	15,0 + 5,0 = 20,0 %
MUTA	42,3 % (52,4 %)	48,9 %	3,8 % (4,8 %)	40,0 %	34,6 + 19,2 (42,9 %)	8,9 + 2,2 = 11,1 %

Delež nemških priimkov je večji v trgih z močnejšimi neagrarnimi dejavnostmi (Sv. Lenart, Ljutomer) ter bliže nemško-slovenski etnični meji (Muta, Vuzenica). Izrazito agrarni trgi so temu primerno po izvoru prebivalstva domala povsem slovenski, kar toliko bolj velja za njihovo jezikovno podobo. Za primerjavo povejmo, da v osnovi primerljivo sliko ponujajo popisi prebivalstva v desetletjih do prve svetovne vojne: pretežno agrarni trgi na skrajnem vzhodu so po jeziku skoraj 100 % slovenski, tisti v osrednjem delu pokrajine izkazujejo približno polovico nemško govorečega življa, skrajno zahodna Marenberk in Muta pa sta medtem vsaj navzven skoraj v celoti postala nemška.⁴⁶

V obravnavani »prednacionalni dobi« je bila v trgih vloga slovenščine v javnosti razumljivo večja kot pozneje. Narativni viri denimo za noben trg ne poročajo, da bi bila kjerkoli v cerkvi upoštevana tudi nemščina, kar je spričo maloštevilnosti trške populacije že iz praktičnih razlogov razumljivo.⁴⁷ Tudi tam, kjer je priseljeni nemški živelj predstavljal znaten delež prebivalstva, njegova navzočnost ni mogla posebej vplivati na dominantno vlogo slovenščine v javnosti. Primerke uradovalne slovenščine - tržanskih in drugih priseg - srečamo tako tudi v dvojezičnih trgih, kakršna sta bila (glede na imenski fond prebivalstva) Sv. Lenart ali Vuzenica.⁴⁸ Daleč največ pisarniške slovenščine pa izvira iz povsem slovenskega Središča ob Dravi, agrarnega trga tik ob hrvaški in ogrski meji, na katerega pismenstvo so močno vplivali zgledi iz sosednjega kajkavskega prostora.⁴⁹ Glede na jezik mestne oz. trške pisarne so kajkavski jezikovni in pravopisni vplivi sicer segali dlje v notranjost, tja do Ormoža in Ljutomera.⁵⁰

Nasprotno moremo glede priseljevanja iz hrvaškega oz. ogrskega prostora ugotoviti, da je šlo za kvantitativno zelo šibek pojav. Hrvaške priimke je spričo pogoste enakosti s slovenskimi sicer le težko z gotovostjo prepoznati, zato je bilo Hrvatov gotovo nekaj več od ugotovljenih.⁵¹ Pač pa

⁴⁵ Za leto 1572: StLA, Laa, Rauchgeld 1572-1574, Nr. 7 (Herrschaft Luttenberg), Nr. 62 (Herrschaft Gutenhag - za Sv. Lenart), Nr. 67 (Herrschaft Schackenamt - za Veržej), Nr. 78 (Herrschaft Hohenmauten), Nr. 103 (Andre Lamberg Erben - Teil der Herrschaft Mansperg - za Ptujsko Goro), Nr. 106 (Hans Lamberg Erben - za Ptujsko Goro), Nr. 149 (Stift St. Paul, Amt St. Lorenzen in der Wüste), Nr. 286 (Herrschaft Friedau und Wildhaus - za Središče). - Vuzenica 1579: StLA, Laa, Städte und Märkte, Sch. 317, Heft 1126, Markt Saldenhofen Steuer Anschlag 1579, s. p. - Veržej 1647: StLA, Stockurbare, Band 61/138, Urbar Radkersburg- Schachenamt 1647, s. p. - Za leto 1754: gl. opombo 4.

⁴⁶ Gl. opombo 7.

⁴⁷ Edina omemba jezika pridige, in sicer redne slovenske (concio sclavonica), je znana za Sv. Lenart leta 1617 (Jože MLINARIČ, Župnija Sv. Lenart do jožefinske dobe, v: Zbornik občine Lenart. Izdano ob 800-letnici prve omembe Lenarta, Lenart 1996, str. 69; ISTI, Prizadevanje sekovskih škofov, str. 169). Za dva trga - Muto in Marenberk -, ki sta že pred jožefinskimi cerkvenoupravnimi reformami sodila pod lavantinsko škofijo, žal ne poznamo nobene cerkvene vizitacije.

⁴⁸ Objave slovenskih dokumentov iz 17. in 18. stoletja: Vuzenica: V. PREGLEJ, Dve slovenski prisegi iz leta 1715, Časopis za zgodovino in narodopisje 2 (1905), str. 82; Ljutomer: Fran KOVAČIČ, Ljutomer. Zgodovina trga in sreza, Maribor 1926, str. 229; Ptujška Gora: Matej SLEKOVEC, Župnija sv. Lovrenca na Dravskem polju, Maribor 1885, str. 134. Za Sv. Lenart poznamo le omembi enega ali dveh slovenskih dokumentov iz leta 1787: TEPLY, Narodnostno življenje, str. 498; Krajevni leksikon Slovenije, IV. knjiga, Podravje in Pomurje, Ljubljana 1980, str. 77.

⁴⁹ Središče ob Dravi - največji in hkrati najbolj agrarni podravski trg, pred 1. svetovno vojno neosvojljiva trdnjava slovenstva, predstavlja sploh posebnost med obravnavanimi mesti in trgi. Njegova uradovalna slovenščina iz 17. in 18. stoletja se namreč odlikuje po največji raznovrstnosti, hkrati pa spričuje močne zglede in jezikovne vplive sorodne kajkavščine. Glede zgledov s Hrvaškega velja omeniti, da iz Središča izvira edino pismo kakega štajerskega plemiča, pisano v ljudskem jeziku. - Prim. Fran ILEŠIČ, Hrvatski utjecaji u starim istočno-štajerskim tekstovima (Rad JAZU 162), Zagreb 1905; Jakob RIGLER, Jezikovnokulturna orientacija Štajercev v starejših obdobjih, v: Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 664-666, 668-669.

⁵⁰ Za Ljutomer gl. opombo 48. - Najstarejša ormoška meščanska prisega iz prve polovice 18. stoletja je pomenljivo naslovljena kot »Juramentum civis croaticae« (ZAP, AMO, šk. 9, fasc. 6, mapa 16, zapisnik sej mestnega sveta 1650-1725, pag. 322). Zanimivo je, da so Središčani v drugi polovici 18. stoletja svoj jezik celo sami označevali kot hrvaški, okoli leta 1800 pa že kot slovenskega (Fr. KOVAČIČ, Trg Središče. Krajepis in zgodovina, Maribor 1910, str. 427, 437, 448).

⁵¹ Neprimerno lažja je prepoznavnost priimkov uskoških družin, ki so se v 16. stoletju naselile v trgu Veržej (prim. KOVAČIČ, Ljutomer, str. 273-276).

iz virov, ki neposredno spričujejo geografski izvor posameznikov, jasno izhaja, da je bil pritok z vzhoda zelo skromen, daleč za migracijskimi valovi z nemškega severa. V Ormožu, mestecu tik ob hrvaški meji, so priseljenci s Hrvaškega leta 1724 po popisu prebivalstva predstavljali komaj dobra 2 % mestne populacije,⁵² med novo sprejetimi meščani Maribora pa je bilo v obdobju 1762-1836 vsega 1,2 % oseb iz Hrvaške in 2,2 % z Ogrskega.⁵³ Madžarski priseljenci so v 16. in deloma 17. stoletju, v času turške zasedbe glavnine ogrskega ozemlja, občutneje zaznamovali samo obmejni Ormož.⁵⁴

Etnični skupini oz. jezika, ki sta torej v obravnavanem mestno-trškem prostoru vseskozi tekmovala za prevlado, sta bila slovenščina kot jezik agrarnega zaledja in nemščina, vesplošno razširjeni jezik pisne komunikacije, ki si je kot jezik prebivalstva že zelo zgodaj pridobila domovinsko pravico zlasti v večjih in gospodarsko pomembnejših središčih.

V obravnavani "prednacionalni dobi" je za obravnavani prostor nasplošno veljalo pravilo, da je navzočnost nemško govorečega življa v prvi vrsti odvisna od gospodarskega pomena naselja (Maribor, Ptuj, Ljutomer, Sv. Lenart), nadalje tudi od bližine etnične meje (Muta, Marenberk), medtem ko je sama velikost naselja, zlasti pri poudarjeno agrarnih trgih, igrala povsem obrobno vlogo (Središče, Veržej). Nemški jezik je bil v največji meri lasten neagrarnemu življu, po svoji naravi neprimerno mobilnejšemu od agrarnega prebivalstva, njegov obstanek pa vezan na priseljevanje in na obstoječe tradicionalne ter nastajajoče dvojezične enklave. Gledano v celoti je imel za ohranjanje tukajšnje nemške komponente nemajhen pomen tudi štajerski deželni okvir, saj so bila, denimo, na sosednjem Kranjskem, v edini skoraj 100 % slovenski deželi, vsa primerljivo velika in pomembna mesta po jeziku svojega prebivalstva izrazito slovenska, kar je toliko bolj veljalo za trge.

Končno moramo omeniti še dve etnični skupini - Žide in Italijane, ki sta obravnavanemu mestno-trškemu prostoru dali vsaka svoj pečat. Navzočnost prvih se je omejevala le na pozni srednji vek, saj je Maksimilijan I. Žide leta 1496 za več kot tri stoletja izgnal iz celotne Štajerske. Od 14. stoletja, ko so bili številčno in gospodarsko najmočnejši, so izpričani v vseh štirih podravske mestih, v drugi polovici 15. stoletja pa na današnjem slovenskem ozemlju le še v Mariboru in Ljubljani.⁵⁵ Zdi se, kot da so se predvsem po njihovi odselitvi sprostile možnosti za intenzivno priseljevanje Italijanov,⁵⁶ predvsem pripadnikov trgovskega stanu, ki pa so se - drugače kot prej Židje - v dveh ali treh generacijah asimilirali.⁵⁷

⁵² ZAP, AMO, šk. 1, fasc. 3, mapa 7, Ljudsko štetje 18. stol., pag. 81-92.

⁵³ Po objavi sumarnih podatkov v: LESKOVEC, Politični, str. 195-197.

⁵⁴ Leta 1572 je bil sodeč po priimku potencialno Madžar vsak sedmi hišni posestnik (StLA, Laa, Rauchgeld 1572-1574, Nr. 286, fol. 2), vidne posameznike z madžarskim priimkom je srečati še sredi 17. stoletja (ZAP, AMO, šk. 9, fasc. 6, mapa 16, zapisnik sej mestnega sveta 1650-1725, pag. 14, 30, 51-53), zadnji nosilec madžarskega priimka pa se omenja leta 1699 (ZAP, AMO, šk. 1, fasc. 3, mapa 10, pag. 458).

⁵⁵ Prim. Norbert WEISS, Die untersteirischen Städte und ihre Bewohner im Mittelalter, v: Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem komplexen Thema, Hsg. Harald Heppner (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 38), München 2002, str. 28; Jože MLINARIČ, Judje na Slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496, v: Časopis za zgodovino in narodopisje 71, NV 36 (2000), str. 68; Vlado VALENCIČ, Židje v preteklosti Ljubljane, Ljubljana 1992, str. 13.

⁵⁶ O italijanskem priseljevanju prim. Ferdo GESTRIN, Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja, v: Zgodovinski časopis 35 (1981), str. 223 sl.

⁵⁷ O asimilaciji nazorno priča spremenjeni način zapisa priimka - namesto latiničnega nemščini prilagojeni zapis v gotici (npr. Barthalot namesto izvornega Bartolotti). Do 18. stoletja so prihajali v vedno novih valovih, ne da bi kdaj dosegli tolikšno številčno moč, da bi njihov jezik prišel do večjega izraza v javnosti. Redno nedeljsko pridiganje v italijanščini je, denimo, izpričano le v kranjski prestolnici Ljubljani (GOLEC, Regionalne razlike, str. 35).

Za popolnejšo predstavo o etnično-jezikovni podobi podravsko-pomurskih meščanskih naselij velja ne nazadnje omeniti, da so v njih izpričani tudi pripadniki številnih drugih etničnih skupin. Samo v miniaturnem Ormožu, mestecu z vsega nekaj več kot 300 prebivalci, so le-ti leta 1724, sodeč po znanem geografskem izvoru domala celotne odrasle populacije, govorili vsaj šest, morda pa celo osem različnih maternih jezikov.⁵⁸

V sociolingvističnem pogledu je tako za obravnavani prostor, zlasti za mestna naselja, značilna velika pestrost. Nič nenavadnega, temveč prej vsakdanjega je bila namreč funkcionalna dvo-, tri in tudi večjezičnost njegovih prebivalcev, katere rezultat so predstavljale številne medjezikovne interference, zagotovo najbolj opazne v adaptirani nemški leksiki in v slovenskem besedju, prevzetem v lokalno nemščino. Ne nazadnje je imela nemščina štajerskih mest in trgov specifičen fonetični kolorit. Za mariborsko nemščino denimo poročila iz 19. in 20. stoletja pričajo, da so ji fonetično podlago dajali mestni in primestni slovenski govori, od katerih se tako spričo močnega slovenskega akcenta slišno skoraj ni razlikovala.⁵⁹

SUMMARY

In conducting research into the ethnic and linguistic situation in the four cities and nine settlements selected for this study, the investigation is limited by two types of sources:

1. the pool of names of inhabitants as the sole, more or less relevant indicator of ethnic sources and potential ethnicity of the population being examined, and
2. narrative sources testifying to the presence of individual languages in public and private use.

In the linguistic sense, the centuries prior to the emergence of the modern national consciousness can be conditionally referred to as the time of the 'natural state.' The linguistic assimilation of newcomers in predominantly German urban (micro)surroundings, partially caused by social reasons among other things, led to Germanization, while in markedly Slovenian areas it went in the opposite direction.

The principal features, or rather the role, of different linguistic and ethnic groups in the milieu of cities and other settlements in the area being studied can be fit into the following two facts: immigration of Slovenian rural inhabitants was the main source of physical reproduction of the population, while the Slovenian environs of cities and settlements meant that even the German-speaking urban population remained at least functionally bilingual until well into the nineteenth century.

The citizenry of Maribor and Ptuj, and to a lesser extent Slovenska Bistrica, was largely German, while in the town of Ormož and most settlements, it was generally a matter of individual German settlers and their families.

German played an exceptionally major social role as almost the sole written language and language of communication over a broader area. Meanwhile, the neighbouring Croatian Kajkavian zone, with its written tradition, had a stimulating impact on the modest Slovenian official literacy in the border zone of the area under consideration. The linguistic status of the areas surrounding cities and other settlements continued to be formed by numerous inter-linguistic influences and the functional bi- and multilingual nature of its inhabitants.

⁵⁸ Gl. opombo 52.

⁵⁹ Prim. Anton ŠANTEL, *Moji spomini X*, v: *Srce in oko. Obzornik Prešernove družbe*, 1990, str. 260.

